

Asya Studies

Akademik Sosyal Araştırmalar / Academic Social Studies

Year: 8, Number: 29, p. 67-80, Autumn 2024

Roma Tekstil Ekonomisinde Emekçi Bir İş Kolu: Dolguculuk A Labouring Sector in the Roman Textile Economy: Fulling

ISSN: 2602-2877 / E-ISSN: 2602-263X

Araştırma Makalesi
Research Article

Makale Geliş Tarihi
Article Arrival Date
23/02/2024

Makale Kabul Tarihi
Article Accepted Date
26/07/2024

Makale Yayın Tarihi
Article Publication Date
30/09/2024

Asya Studies

Dr. Öğr. Üyesi Rahim Kızıgüt
Giresun Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü
rkizgut@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8898-1859

Öz

Roma Toplumunu pek çok farklı mesleğe sahip insanın oluşturduğu kozmopolit bir yapıya sahiptir. Bu meslekler içerisinde Türkçe karşılığı “dolguculuk” ya da “dinkleme” olarak nitelendirilebilen, başta yünden mamul olmak üzere giysilerin hem temizlenmesini hem görünümünün iyileştirilmesini hem de yeni üretilmiş bir giysinin pazara sürülmeden önceki endüstriyel olarak son dokunuşların yapılmasını içeren meslek kolu da yer almaktadır. Her toplumda olduğu gibi Roma’da da insanlar giyeceklerinin temiz ve bakımlı olmasına itina göstermişlerdir. Evlerde yapılan basit kumaş temizliklerinden daha fazlasını sunan dolguculuk mesleği daha çok Roma toplumundaki zengin kesime hitap etmiştir. Dolguculuk mesleği ile günümüzdeki kuru temizlemecilik arasında işin temel mantığı anlamında benzerlikler kurabilmek mümkündür. Bu meslekle uğraşan dolgu ustaları ve onların mesleki maharetleri dikkat çekicidir. Çünkü bu ustalar pek çok aşamayı içeren mesleki icralarını büyük bir özen ile yapmışlardır. Dolguculukta kullanılan maddeler ve bu maddelerin işlevleri ile mesleğin yapıldığı dolgu atölyelerinin mimari özellikleri de dikkatle incelenmesi gereken diğer konulardır. Özellikle Roma İtalya’sında bulunan Pompei, Ostia, Roma, Herculaneum ve Floransa’daki dolgu atölyelerindeki arkeolojik araştırmalar ve yazılı kaynaklar sayesinde Roma Tekstil Ekonomisi içerisinde hatırı sayılır bir yere sahip olan bu meslekle ilgili detaylı bilgilere ulaşmak mümkündür. Bu çalışmanın temel amacı dolguculuk mesleğinin mevcut veriler ışığında Roma toplumu içerisindeki yeri ve önemi üzerine bir değerlendirme yapmaktır.

Anahtar Kelimeler: Dolguculuk, Dinkleme, Roma Tekstil Ekonomisi, Giysi, Temizleme, Dolgu Ustası, Dolgu Atölyesi

Abstract

Roman society has a cosmopolitan structure consisting of people with many different professions. Among these professions, there is also a branch of the profession, which can be described as “fulling” or “tucking” in Turkish, which involves both cleaning and improving the appearance of garments, especially those made of wool, as well as the industrial finishing touches of a newly produced garment before it is put on the market. As in every society, people in Rome also paid attention to keeping their clothes clean and well-groomed. The padding profession, which offered more than simple fabric cleaning at home, appealed mostly to the wealthy segment of Roman society. It is possible to establish similarities between the padding profession and today’s dry cleaning in terms of the basic logic of the work. The filling masters engaged in this profession and their professional skills are remarkable. This is because these masters performed their professional practices, which included many stages, with great care. The materials used in filling, the functions of these materials and the architectural features of the filling workshops where the profession was carried out are other issues that should be carefully examined. It is possible to find detailed information about this profession, which has a considerable place in the Roman Textile Economy, thanks to archaeological researches and written sources, especially in the filling workshops in Pompei, Ostia, Rome, Herculaneum and Florence in Roman Italy. The main purpose of this study is to make an assessment of the place and importance of the filling profession in Roman society in the light of the available data.

Keywords: Fulling, Dinking, Roman Textile Economy, Garment, Cleaning, Fuller, Fullonicae

Atf Bilgisi / Citation Information

Kızıgüt, R. (2024). Roma tekstil ekonomisinde emekçi bir iş kolu: Dolguculuk. *Asya Studies*, 8(29), 67-80.
<https://doi.org/10.31455/asya.1442018>

GİRİŞ

Dolguculuk ya da yaygın ismi ile “fulling” yünlü kumaş yapımında dokuma kumaşın (özellikle yün) yağ, kir ve diğer yabancı maddelerden arındırılmasını (lanoline), sürtünme ve basınç yoluyla büzüştürülmesi için temizlenmesini içeren bir adımdır. Romalı dolgu ustaları, yünlü kumaşları yıkamak için idrardan yararlanmalarıyla ün kazanmışlardır. “Dolgunlaştırma” ile iki farklı süreç akla gelmektedir. Bunlardan ilki kirli giysilerin ticari kuru temizlemesinin antik eş değeri iken ikincisi yünlü ürünlerin endüstriyel terbiyesidir (Bradley, 2002: 21). Tekstil tarihçileri genellikle Romalı bir dolgu ustasının her iki işlemi de aynı anda yaptığını öne sürmektedir (Hurst, 1994: 92). Her iki faaliyet de benzer temizlik ürünlerini ve tekstil ürünlerinin temizlenmesi için benzer süreçleri gerektirmektedir. Bununla birlikte bu işlem hem ticari hem de endüstriyel bir operasyondur. İngilizcede “fulling”, Fransızcada “foulage” ve Almancada da “walken” olarak adlandırılan bu uygulamanın Türkçedeki karşılığı dolguculuk ya da dinkleme olarak nitelendirilebilir.

Tüm kültürlerde olduğu gibi Romalılar da temiz görünme konusunda oldukça hassaslardı. Zarif ya da seçkin bir Romalı erkeğin genellikle “lautus” (iyi yıkanmış), lekesiz ya da tertemiz bir bedene sahip olması beklenirdi. Temiz giysiler kişisel temizliğin mihenk taşı oluşturuyordu. Giysilerin bayat idrar ve kil içinde yıkanması, tebeşirle ovulması ve kükürtle tütsülenmesi, kölelerin giysileri çıplak ayaklarıyla çiğnemesi, günümüzden farklı bir temizlik sistemine işaret etmektedir (Bradley, 2002: 23). İpekli ve muhtemelen diğer kumaşların da dolgu atölyelerinde işlendiğine dair kanıtlar olsa da, esas olarak işleme tabi tutulan kumaş türü yün olmuştur (Granger-Taylor, 1987: 119).

Bir dolgu atölyesi ya da dolgu ustası iki hizmet sunmaktaydı. Bunlar; yeni dokunmuş kumaşı terbiye etmek ve kirlenmiş kumaşı temizlemektir. Yün kumaş dokunduktan hemen sonra kullanılabilir de, onu daha fazla temizlemek, büzmek, yumuşatmak, beyazlatmak ve istenirse tüylendirmek için toplu olarak dolgu adı verilen işlemler gerekliydi. İlk adım, yün kumaşı ılık suda natron, potas, sabun otu kökü ya da idrar gibi bir yağ kesici ile yıkamaktı. Bu ve diğer yıkama işlemleri için dolgu ustalarının iki sıvıya yani su ve idrara (hem hayvan hem de insan) büyük miktarda ihtiyacı vardı. Bunları temin etmek için hazırlık yapımları gerekiyordu. Bir sonraki adım, dolgu toprağını (creta fullonicae) kumaşa sürerek beyazlatmak ve parlaklık kazandırmaktı. Kumaşı tekrar yıkayıp dövdükten sonra, ustalar onu kuruması için asarlardı. Kuruduktan sonra kumaşı çeşitli taraklarla fırçalanır ve ardından ağartmak için kükürt ile tütsülenirdi. Dolgu ustaları bu işlem için kumaşı hasır bir çerçeve olan “viminea cavea” üzerine örterlerdi. Bu noktada ustalar kumaşı tekrar dolgu toprağıyla ovalar, tüylendirmek için fırçalar ve gerekirse pürüzsüz hale getirmek için liflerini kırparlardı. Son adım ise üzerine su serptikten sonra kumaşı preslemektir. Dolgu ustaları ısıtılmış ütü kullanmak yerine büyük mekanik presler kullanırlardı (Clarke, 2003: 112).

Dolguculuk faaliyeti Roma tekstil ekonomisi içerisinde oldukça dikkat çeken bir noktaya gelmiştir. Bu faaliyeti gerçekleştiren ustaların kabiliyetleri, dolgu atölyeleri ve bu atölyelerin fonksiyonları ile mimari yapıları, dolgu işleminin evreleri, Pompei’dekiler başta olmak üzere Roma coğrafyası içerisindeki diğer dolgu atölyelerinin özellikleri bu çalışmanın temel motivasyonunu oluşturmaktadır.

Dolguculuk ile İlgili Kaynaklar

Dolguculuğa ilişkin antik metinlerde yer alan bazı kelimeler bu mesleğin varlığını kolaylıkla tespit edilebilir hale getirmiştir. Latince metinlerde “fullo” (fuller) kelimesi ve türevleri, örneğin “fullonius” veya “fullonicus” sıfatları ile “fullonicae” ve “full” (dolgu) işinin yapıldığı atölyeye atıfta bulunan “fullonicum substant” ifadeleri bu alan ile ilgili kelime dağarcığını oluşturmaktadır. (Flohr, 2013: 13). Latince’de “fullo” kelimesinin bilinen tek eş anlamlısı Latin yazarlar tarafından neredeyse hiç kullanılmayan ancak çok nadir şekilde görülen “nacca”dır (Apuleius, *Metamorphoseis*, IX. 27.).

Bu kriterlerle çalışıldığında, dolguculuğa ilişkin referanslar çeşitli yazılı kaynaklarda bulunmaktadır. Ancak iki metin grubu açıkça öne çıkmaktadır. Bunlar imparatorluk dönemine ait antik ve tıbbi metinler olup konu ile ilgili önemli miktarda bilgiyi bünyelerinde barındırmaktadır. Bu açıdan özellikle ön plana çıkan çalışma Yaşlı Plinius’un *Naturalis Historia* adlı eseridir. Burada dolguculuk işlemine pek çok defa atıfta bulunulmakta ve dolgu işleminin daha teknik yönleri hakkında önemli bilgiler verilmektedir. Benzer şekilde, Plautus’un metinlerinde de dolguculara ve dolguculuk işlemine sık sık atıfta bulunulmaktadır. Dolguculara ve yaptıkları işe dair bir diğer detaylı bilgiler veren kaynaklar Roma komik draması ve hiciv şiirleridir. Plautus’un eserlerinde dolgucularla ilgili birkaç fıkra, Geç Cumhuriyet Dönemi *Fabulae Togatae* ve *Mimes* yazarlarının fragmanlarında dikkate değer miktarda referans ve özellikle dolguculara ayrıldığı düşünülen bazı oyunların başlıkları bulunmaktadır (Plautus,

Asinaria, V.2., Plautus Aulularia, IV.9., Plautus, Pseudolus, III.1.). Dolgucular ayrıca Martialis'in epigramlarında ve zaman zaman Petronius, Lucianus ve Apuleius'un eserlerinde sık sık karşımıza çıkmaktadır (Martialis, Epigrammata, VI.93., XII.59., Petronius, Satirae, 42., Apuleius, Metamorphoseis, IX.22.).

Yazılı kanıtların geri kalanı dönemin Greko-Romen edebiyatında dağınık biçimde görülmektedir. Bu kanıtları Cato, Varro, Vitruvius, Seneca, Frontinus, Firmicius Maternus ve Historiae Augustae'deki pasajlar oluşturmaktadır (Varro, Res Rusticae, I.16.4., Seneca, Epistulae Morales, XV.4.). Hukuk metinlerinde de dolguculara atıfta bulunmaktadır. Romalı yetkililer tarafından üretilen ve muhafaza edilen, Geç Antik Dönem hukukçuları tarafından Corpus Juris Civilis'te toplanan hukuk külliyatı, dolguculuk ile ilgili bazı hukuksal sorunları tartışmaktadır (Gaius, Institutiones, III.205-206.).

Yazılı referansların doğası gereği diğer veri türlerine kıyasla nispeten kesin ve açık veriler olsa da, bunların yorumlanmasında bazı sorunlar görülmektedir. Özellikle Fabula Togata ve Mime'den gelen kanıtların önemli bir kısmı yalnızca kısa fragmanlar hâlinde günümüze ulaşmıştır. Bu da bu metinlerin bazılarının anlamı hakkındaki görüşleri daha da zorlaştırmaktadır. Bunun yanı sıra, klasik yazarlar söylemek istediklerini tam olarak anlatmak için gereken ek açıklamaları yapmakta genellikle eksik kalmışlardır. Dolguculara yapılan yazılı atıflar her zaman bu ışık altında okunmalıdır (Whitmarsh, 2009: 77). Dahası, konu ile ilgili ifadeyi bir metinden çıkarmak mümkün olsa bile, özellikle dolguculuk gibi gündelik sosyal faaliyetlerle ilgili olarak aktarılan ifadelere şüpheyle yaklaşmak gerekir. Romalı yazarların tamamı dolgu atölyelerinde neler olup bittiğine dair ilk elden hatırı sayılır bir deneyime sahip olması beklenebilecek uzmanlar değildir. Epigrafik kanıtların seçilmesinde kullanılan temel ölçütler, yazılı kanıtların seçilmesinde kullanılan ölçütlere aşağı yukarı benzemektedir. İtalya'da bulunan yaklaşık 100 Latince yazıtta dolgudan (fullo) türetilmiş ifadelerle çokça yer verilmiştir. Dolgunun türevlerini içeren tüm metinler konuyla ilgili değildir. En az 46 yazıtta bu kelimeye atıfta bulunmaktadır. Dolgucular isimlerini dolguculuk işinden almış olsalar da elbette bu işle bizzat ilgilenmeleri gerekmiyordu. Ayrıca, Roma'da dolguculuğun bir meslek ünvanı olarak değil, bir soyadı olarak kullanıldığı ve bu soyadı şeklindeki ibareden sonra başka bir mesleki ünvanın geldiği 2 yazıt bulunmaktadır (Flohr, 2013: 15). Özellikle 20. yüzyılın başlarındaki araştırmacılar arasında bazı yazıtları dolguculuk ile ilişkilendirme eğilimi olmuştur. "Lotor", "lavator" ve "fontanus"u içeren bu terimler uzun süre "fullo" yani dolgu ile eş anlamlı olarak görülmüştür (Blümner, 1912: 172). Lotorlara ilişkin epigrafik kanıtlar bunların dolguyla bir ilgisi olduğunu göstermez. Roma'nın güneyindeki Colli Albani'de yer alan Ariccia'da bulunan 2 yazıtta Nemi'deki Diana mabediyle bağlantılı bir "Collegium Lotorum"dan bahsedilmektedir. Bu da bunların ritüel olan yıkanma ile ilgili olduğunu düşündürmektedir (Brunn, 1993: 227).

Ancak "fontanus" için durum biraz farklıdır. Roma'da Esquiline'de bulunan bir yazıtta fullones ve fontani eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Ostia'da Corpus Fontanorum (Romalı dolgucuların kurmuş olduğu lonca kurumu) üyelerini listeleyen bir metin, dolguhane (çamaşırhane) olarak tanımlanabilecek bir atölyede yeniden kullanılmış şekilde bulunmuştur. (Corpus Inscriptionum Latinarum, VI.266) Yine de "fontanus" başka anlamlarda da kullanılmaktadır. Fontani olarak anılan kişilerin mutlaka dolgucu olarak görülmesi gerekmez. Roma şehrini çevreleyen katakomb ve nekropollerde, 18 yazıt daha bulunmuştur. Geri kalanlar İtalya'nın çeşitli bölgelerinde görülmekte olup epigrafik anlamda oldukça değerli veriler sunmaktadır. (Corpus Inscriptionum Latinarum, X.6071) Ancak yarımadanın kuzey bölümüne yapılmış açık bir vurgu vardır. Roma'yı çevreleyen bölgelerden 3 adet metin gelmekte olup bunlardan biri Ostia'dan, diğer ikisi Palestrina'daki Fortuna Primigenia kutsal alanındandır. Güney Latium'dan ise Arpino'dan bir metin gelmektedir. Roma'nın kuzeyinde Spoleto, Bevagna, Falerone, Urbino ve Este'de ilgili epigrafik kanıtlar bulunmuştur. Güneyde ise sadece Syrakusai yeraltı mezarlarından bir yazıt bulunmaktadır. Epigrafik kayıtlarda, bu metinlerin üretiminde kullanılan teknikler, oluşturuldukları bağlamlar ve hizmet ettikleri amaçlar açısından önemli bir çeşitlilik vardır. Teknikler söz konusu olduğunda, taş oyulmuş resmî yazıtların yanı sıra, duvarlarda yer alan boyanmış ifadeler, duvar yüzeyine kazınmış metinler (grafiti) ve balmumu tabletler de vardır. Resmî yazıtlar İtalya'nın her yerinden gelirken, boyalı ve kazınmış metinler, tıpkı balmumu tabletler gibi Pompei'den gelmektedir. Resmî yazıtların çoğu ölünün anılmasıyla ilgilidir. Bunlar, başta Roma olmak üzere Bevagna, Falerone, Urbino, Este ve Siraküza'daki mezar anıtlarından ve yeraltı mezarlarından gelmektedir. Caecilius Iucundus'un balmumu tablet arşivinde dolguculuğa yapılan atıflar mali işlemleri kaydetmektedir (Flohr, 2013: 17-18).

Roma dolgu atölyeleri arkeologlar tarafından genellikle "fullonicae" olarak adlandırılır. Ancak bu terim birçok antik kaynakta geçse de, Antik dönemdeki kullanım sıklığı tam olarak açık değildir. Bir dolgu (fullo) atölyesi için kullanılabilecek "fullonicum" ya da daha dolaylı olarak "officina fullonis" gibi

bazı alternatif ifadeler de görünmektedir (Plinius, *Naturalis Historia*, XXXV.141., XXXV.175.). Dolayısıyla “fullonicae” terimi antik bir gerçeklikten ziyade modern bir tanımlama olarak görülmelidir (Allison, 2001: 185–8). Dolgu atölyelerinin maddi kayıtlardaki arkeolojik kalıntıları tanımaya yönelik kriterler, metinsel kanıtlara göre daha açıktır. Sonuç olarak, dolgu atölyelerinin tanımlanması birçok durumda yazılı referanslar ve yazıtlarda olduğundan çok daha fazla tartışmaya açıktır.

Bu konuda ilk akla gelen sorun, dolguculuk tanımlaması için güvenilir kriterlerin gerçekte nasıl belirlenmesi gerektiğidir. Roma dönemindeki dolgu işleminin modern rekonstrüksiyonlarından çıkarılan, önceden tanımlanmış kriterleri temelinde dolgu atölyelerini tanımlamak daha uygundur (Bradley, 2002: 27). Buna göre, işlemde kullanılan leğenler veya kimyasal madde kalıntıları da dahil olmak üzere, dolguculuk için olası göstergelerin bir listeleri mevcuttur (Bradley, 2002: 29-35, Wilson, 2003: 442-444). Bununla birlikte, metodolojik olarak, dolgu atölyelerinin tanımlanmasında arkeolojik veriler ile yazılı kaynakların bağlantılarını mukayese ederek vurgulamak gerekmektedir. Bir atölyede bulunan resimlerde, aynı binanın başka bölümlerinde bulunan ve dolgu ekipmanlarına benzeyen şekilde resmedilmiş aletler ile dolgu ustalarına atfedilen faaliyetlere oldukça benzeyen görevleri yerine getiren insanların tasvirleri tespit edilmiştir (Wilson, 2003: 443).

Pompei’de arkeolojik malzeme ile yazılı kayıtlar arasında doğrudan kurulabilecek bağlar göze çarpmaktadır. Donatılmış 3 atölyenin cephelerinde, bu yerlerde çalışan kişileri “fullon” olarak belirten ifadeler görülmüştür (Flohr, 2005: 59-60). Bu atölyelerin dolgu işine ayrıldığı ve “fullonicae” olarak görülebileceği varsayılabilir. Dolgu malzemesi olarak kullanıldığı düşünülen kalıntılar, bu mesleğin burada net bir şekilde icra edildiğini ortaya koyması ve mesleğin ilerleyiş aşamalarını göstermesi bakımından güçlü bir temel oluşturmaktadır. Burada ekipman olarak leğenler ve alçak duvarlarla çevrili, zemininde bir tür küvet bulunan bir tür niş gibi görünen malzemeler mevcuttur. Ayrıca işçilerin ayakta küvetlerin içinde durduğu ve kollarıyla etraflarını çevreleyen duvarlara yaslandıkları çeşitli tasvirlerden anlaşılmaktadır (Flohr, 2013: 22). İtalya Yarımadası’nda Pompei’de 11, Ostia’da 6, Roma’da 3, Herculaneum’da ve Floransa’da birer tane olmak üzere 22 adet dolgu atölyesinin (fullonicae) varlığından bahsetmek mümkündür. Arkeologlar tarafından tanınan ilk fullonica Pompei’de 1825 ve 1826 yılları arasında kazılan fullonicaedir. 1875’te ise ikinci bir fullonicanı tanımlanmış ve bunun akabinde diğer tesisler keşfedilerek incelenmiştir (Moeller, 1976: 51).

Roma Döneminde İtalya’da Tekstil Ekonomisi ve Dolguculuk

Roma dünyasının büyük bir bölümünde önemli miktarda tekstil kalıntısının bulunmaması, pazara yönelik eğirme ve dokumayı arkeolojik olarak tespit etmenin zorluğu, Mısır ile Vindolanda gibi birkaç istisnai yer dışında ayrıntılı kanıtların yokluğu, Roma dünyasının tekstil ekonomisini anlamının önündeki engeller olarak öne sürülmüştür (Jones, 1960: 183). Bunun yanı sıra, tekstil ürünlerinin antik ekonomi tartışmalarındaki önemli rolü, bunların üretimi ve tüketimine dair kanıtlar üzerine yapılan kapsamlı bilimsel çalışmalarla eşleşmemektedir (Jongman, 2000: 188).

Çoğu akademisyen, önemli miktarda tekstil ürününün yerel malzemelerle lokal olarak üretildiği ve ticaretin imparatorluğun çoğu bölgesinde daha kaliteli tekstil ürünleriyle sınırlı olduğu konusunda hemfikirdir (Frayn, 1984: 16). En azından başlangıçta hem hammaddelerin kalitesinde hem de yerel dokuma uygulamalarında alışverişi teşvik eden belirli bir coğrafi farklılaşma vardı. Belirli bölgeler ürettikleri yünün farklı özellikleriyle ünlüydü. Yüksek kaliteli yünleri ayırt etmenin birincil kriteri koyun cinsi değil (orijinal) coğrafi köken olarak görülmüştür (Harris, 2000: 725). Benzer şekilde, popüler pahalı giysi türleri de geleneksel olarak ürettikleri şehir ya da bölgenin adıyla anılmıştır. Bazı akademisyenler haklı olarak bu tür coğrafi etiketlerin hiçbir şekilde belirli bir yerde bir tekstil endüstrisinin var olduğu anlamına gelmediğini ve belirli bir yer adıyla markalanan tüm malzeme ve ürünlerin kökenlerinin gerçekten orada olduğunun kesin olmadığını vurgulamışlardır (Frayn, 1984: 163). Yine de coğrafi parametrelere dayalı bu tür tipolojilerin varlığı, yapısal bir alışverişin gerçekleştiğini ve bu alışverişin insanların yün ve giysi hakkındaki düşünceleri üzerinde açık bir iz bıraktığını göstermektedir. Oluşan talep merkezleri Roma’nın, şehirlerin ve ordunun temel kalitede önemli miktarda ithal giysiye ya da bunları yapmak için gerekli hammaddelere ihtiyaç duyduklarını göstermektedir. Bu durum ihtiyaç duyulan giysileri kendilerinin üretmediğinin bir kanıtıdır. (Horden ve Purcell, 2000: 358).

Tekstil üretimi ekonomisinde kilit konulardan bir tanesi, hammaddelerin kaynağı ve bitmiş giysilerin tüketildiği yere göre üretildiği yeridir. Üretimin coğrafi olarak hammaddelerin toplanmasıyla mı yoksa tüketicilerin yaşadığı yerle mi ilgili olduğu ya da her ikisinden de bağımsız bir şekilde mi geliştiği konusu da tartışılmıştır. Bazı akademisyenler imalatın genellikle hammaddelerin yakınında

yoğunlaştığını ve alışverişin çoğunlukla bitmiş ürünlerle sınırlı olduğunu varsaymıştır (Jones, 1960: 186). Bunun tam tersi şekilde tekstil ürünlerinin genellikle tüketildikleri yerlerde ya da yakınlarında yapıldığı da savunulmuştur (Jongman, 2000: 194). Hammadde üreten, doğrudan bir hinterlanda sahip olmayan ve tüketim merkezlerine yakın olmayan, ancak ticaret yolları üzerinde bulunan aracı tekstil kasabalarının önemli bir rol oynadığı üçüncü bir bakış açısı da görülmektedir. Bu tür kasabalar yaygın olarak adalarda kurulmuştur. Bu durumun temel nedeni şüphesiz ürünlerin su yolu ile gidecekleri yerlere ulaştırılabilmesidir (Horden ve Purcell, 2000: 359-361). Muhtemelen bu olasılıkların hepsi gerçekleşmiş olmalıdır. Ortaya konan kanıtlar göz önüne alındığında, Roma dünyasında 3 bakış açısının da yan yana var olduğu varsayılabilir.

Tekstil üretimine dair eldeki kanıtların çoğu muhtemelen yün ya da keten üretilen bölgelerden değil, yarımadanın kentleşmiş bölgelerinden gelmiştir (Jongman, 2000: 194). Ancak Roma'daki Geç Cumhuriyet Dönemi ve Erken İmparatorluk Dönemi mezar anıtlarında yün tüccarları, iplikçiler ve dokumacılar anısına dikilmiş çok sayıda yazıt, en azından yapısal olarak bir miktar tekstil üretiminin gerçekleştiğini ima etse de hiçbir şekilde bunun tüm yerel ihtiyaçları karşılayacak kadar büyük bir ölçekte gerçekleştiğine dair kanıt teşkil etmez (Dixon, 2001: 12). Şehirlerde, kırsal bölgelerde ya da çiftliklerde gerek kendilerinden bahsedilmediği için gerekse de varlıklarını kanıtlayan yazıtlar kaybolduğu için epigrafik kayıtlara giremeyen pek çok dokumacı ve iplikçi olabileceği yorumunu yapmak mümkündür.

Yazıtların coğrafi yayılımına çok fazla anlam yüklemek sağlıklı bir yaklaşım olmayabilir. Bitmiş giysilerin ticareti ve nakliyesi için ele geçen kanıtlar vardır. Strabon, kendi zamanında yünüyle ünlü bir bölgede yer alan Padua şehrinin Roma'ya ihraç ettiği başlıca ürünlerden birinin ham yün değil, işlenmiş giysiler olduğunu göstermektedir (Strabon, Geographika, V.1.7.).

Roma'nın varlığı göz önüne alındığında, İtalyan yarımadasının bir bütün olarak net bir yün ve tekstil tüketicisi olması muhtemeldir. İthalat, ihracata oranla ağır basmıştır. Yine de bu ithalatın büyük kısmı Roma'ya ve belki de Napoli Körfezi boyunca uzanan kentleşmiş bölgelere odaklanmıştır. Diğer bölgelerin çoğunun tükettiklerinden daha fazlasını üretmiş olması muhtemeldir. İtalya'dan gelen yüksek kaliteli yünün ya da bu yünden yapılan ürünlerin Akdeniz'in diğer bölgelerine ve ötesine ihraç edildiğine dair bazı kanıtlar vardır. Palmyra'nın M.Ö. 138 yılına ait vergi kanununda İtalyan etiketli yünün yer alması, bu yünün önemli miktarlarda buraya ulaştığını düşündürmektedir (Horden ve Purcell, 2000: 354). Yine de, tekstil ekonomisinin önemli bir kısmının yarımadanın ve metropollerin talebini karşılamaya odaklanmış olması muhtemeldir. Gallia Cisalpina ve Apulia gibi bazı bölgeler özellikle yün üretimi ya da işlemesine dayalı olarak elde ettikleri zenginlikleriyle ünlenmiş bölgelerdir. Ancak diğer bölgelerde de yün ve keten üretimine dair çok sayıda kanıt bulunmaktadır (Morley, 1996: 154).

Roma'daki tekstil sektörünün tamamlayıcı bir unsuru olarak tanımlayabileceğimiz dolguculuk mesleğinin Roma ekonomisindeki ve daha spesifik olarak Roma tekstil endüstrisi içerisindeki yeri dikkat çekicidir. Dolguculuk bazı bilim insanlarına göre öncelikle ticari bir çamaşır yıkama hizmeti olarak görülürken, diğerleri bunu esas olarak yünlü giysilerin üretim sürecinin son aşamasını oluşturan endüstriyel bir işlem olarak düşünmüştür (Wilson, 2001: 273).

Dolguculuğa ilişkin kanıtlar, belirli bir yerde ihracata yönelik bir tekstil endüstrisinin varlığının da ispatıdır. Genellikle dolguculuk dahil olmak üzere tekstil ile ilgili olan zanaatlara dair bol miktarda kanıt Pompei'de ele geçirilmiştir. Roma dünyasında çamaşırcıların tekstil üretimi ve ticaretiyle hangi şekillerde ve ne derecede ilişkili olduğu ve ikinci olarak da imparatorluk İtalya'sındaki dolgu işleme ve dolguculara ait buluntuların tekstil üretimine dair kanıtlar olarak görülüp görülemeyeceği tartışma konusu olmaktadır. Açıkçası, dolguculuk ile ilgili herhangi bir yorumun, tekstil üretimi ve ticareti ile Roma İtalyası'nın tekstil ekonomisine ilişkin bilimsel tartışmaları dikkate alması gerekmektedir. Bu faaliyetin sosyal anlamını yorumlamak oldukça önemlidir. Çok sayıda Romalı'nın kıyafetlerini neden profesyonellere diktirmek istemiş olabilecekleri ve bu kıyafetlerin bakımında neden bu kişilerden hizmet aldıkları oldukça ilginç bir konudur (Finley, 1985: 194).

Dolguculuk ekonomisini anlamadan önce, tekstil ekonomisinin önemli bir aşaması, yani tekstil tüketimini ve özellikle de dolgunun bu ekonomideki rolü dikkate alınmalıdır. Çoğu ekonomik süreçte olduğu gibi profesyonel dolguculuğun da belirli sosyal ihtiyaçları karşıladığı ve insanların evde kendileri yapmak yerine profesyonellere yaptırmayı yaygın şekilde tercih ettikleri için ortaya çıkmış olabileceği kuvvetle muhtemeldir. İnsanların ilk etapta neden tekstil dolguculuğu yaptıklarını anlamadan dolgu ekonomisini anlamak imkânsızdır. Başka bir deyişle, talebi şekillendiren faktörleri anlamaya çalışmak çok önemlidir. Dolguculuğa yönelik talep profilini tartışırken, dolgucuların gerçekte ne yaptığı ve neyi

amaçlamış görüldüğü, faaliyetlerinin hangi toplumsal ihtiyaçlara yanıt verdiği ve dolguculuğun neden genellikle profesyonellere yaptırıldığı gibi 3 temel soruyu ayırt etmek önemlidir.

Dolguların Faaliyetleri

Dolguların tam anlamıyla ne ile çalıştıklarını bilmek öncelikle bilinmesi gereken bir husustur. Roma dönemindeki dolgu işleminin amacının daha sonraki dönemlerdekinden belirgin bir şekilde farklı olduğunu belirtmek önemlidir. Dolgu ustaları, eğirmeden ve dokumadan sonra kalan yağ ya da kiri temizlemek için kumaş temizleme işleminin yanı sıra, kullanılmış kumaşın basit bir şekilde yıkanması ve lekelerinin çıkarılmasıyla da uğraşırlardı. (Holleran, 2012: 129). Bu işlem büyük miktarda su ve işçilerin temizleme işleminin bir parçası olarak kumaşın üzerine bastıkları bir dizi leğen ve basamaklı çanak tedarikini gerektiriyordu (Wilson, 2003: 443).

Orta Çağ ve erken modern zamanlarda, kumaş üretim zincirinde dolgular hayati bir rol oynamıştır. Genellikle dokumanın yapıldığı kent merkezlerinden uzakta yer alan ve su gücüyle çalışan dolgu değirmenleri, pazarda satılmadan önce büyük miktarlarda çuhayı işliyor ve kesip dikerek giyilebilir giysilere ya da diğer mamul eşyalara dönüştürüyorlardı (Munro, 2003: 314-315). Roma dolguculuğuna dair modern anlatılar genellikle dolguların Orta Çağ'daki meslektaşlarıyla aşağı yukarı aynı görevi yerine getirdiğini ve buna ek olarak kumaş yıkayıcısı olarak da işlev gördüğünü varsaymıştır (Moeller, 1976: 18). Roma dolgularının kural olarak kirli giysilerin ticari yıkayıcısı olarak faaliyet gösterdiği belirtilmiş, ancak dolguların zaman zaman yeni giysilerle de ilgilendiği kabul edilmiştir (Bradley, 2002: 21-22).

Bu durum Roma giysilerinin doğasında vardır. Çoğu giysi doğası gereği oldukça basittir. Ya tek parça hâlinde ya da iki parça hâlinde aynı tezgâhta dokunur ve hemen ardından birbirine dikilirdi (Wild, 2003: 92). Sonuç olarak, dolgu nesnesine atf yapılırken uzun ve belirgin bir kıvrımı olan genellikle zenginlerin giydiği giysi türü olarak bilinen "pexa vestis" tanımlaması kullanılmıştır (Plinius, *Naturalis Historia*, VIII.73.). Diocletianus'un *Narh Genelgesi*'nin dolgu bölümünde özetlenen giysi seçimi aydınlatıcıdır (Erim vd., 1970: 120-141). Listelenen 26 farklı manto ve pelerin, her durumda açıkça rudis (ham) olarak tanımlanmıştır. Buradan onların henüz kullanılmadıkları ve ilk kez dolgu işlemine tabi tutuldukları anlaşılmaktadır. Dolgu, bir giysinin giyilebilir olması için tek başına gerekli değildir; sadece bir giysiye belirli bir kalite kazandırmaya yardımcı olur (Laufer, 1971: 270).

Bu nedenlerle hangi giysilerin dolgulu olup hangilerinin olmadığı önemli bir konudur. Bu durum dolguların gerçekte neyi amaçladığı hakkında ipuçları vermektedir. Çoğu akademisyen dolguların yeni giysilerin yanı sıra kullanılmış giysilere de işlem yaptığı konusunda hemfikirdir. Ancak bu iki kategorinin göreceli olarak önemi konusunda görüşler farklılık göstermektedir. Hukuki külliyatta yer alan birkaç kararname, giysilerin ya cilalanmak (polianda) ya da geri alınmak (curanda) üzere dolgu işlemine getirildiği durumları tasvir etmektedir (Gaius, *Institutiones*, III.143., III.162., III.205.). Metinler, cilalanmak üzere getirilen giysilerin yeni olduğunu, geri alınacak olanların ise daha önce cilalandığını ve kullanıldıktan sonra yeni bir işleme ihtiyaç duyduğunu göstermektedir. Dolgu için getirilen tüm giysilerin cilalanması (polire) gerekmektedir. Burada "ham" (rudia) ve "daha önce işlenmiş" (recurata) olmak üzere 2 giysi tipi mevcuttur. Fiyatlar Fermanı'nda kullanılan ilk terim yeni giysilere, ikincisi ise kullanılmış olanlara atıfta bulunur. Hem yeni hem de kullanılmış giysiler için dolgucu tarafından yapılan muamelenin benzer olduğu görülmektedir. Buna göre bir dolgu ustası giysileri eski haline getirmek ya da istenen biçime sokmak için faaliyet göstermekteydi (Flohr, 2013: 59).

Bazı durumlarda özellikle kullanılmış giysiler söz konusu olduğunda, dolgu ustasının işi giysileri yıkamak ve lekeleri çıkarmak gibi görünmektedir. Dolguların metinlerde birden fazla kez "lavare" ve "maculas" gibi kelimelerle ilişkilendirilmiştir (Ovidius, *Fasti*, III.821., Macrobius, *Saturnalia*, II.2.9.). Strigilis (Antikçağ'da kirleri temizlemede kullanılan kavisli alete verilen ad) ile kazınan keten battaniyeler bu sayede dolgu atölyesine (fullonicae) daha az götürülmektedir. Bu bilgiden anlaşıldığı üzere keten battaniyeler kullanılıp kirlendikten sonra dolgulara getirilmiştir (Leary, 1996: 107). Ancak bu dolguların ana işlerinin yalnızca temizlik olduğu anlamına da gelmez. Fırçalama, kükürtleme ve presleme gibi dolgularla yaygın olarak ilişkilendirilen bazı işlemler, doğaları gereği hasarlı giysilerdeki lekeleri ve kiri çıkarmaktan başka amaçlara da hizmet eder. Dolayısıyla bu durum dolguların çamaşır yıkamayla ilgilendiği ve asıl görevlerinin kirliliği gidermek ve giysileri temiz hale getirmek olduğu iddiasını desteklese de dolguların tek faaliyetlerinin bu olmadığı açıktır (Bradley, 2002: 29). Dolgunun istenen etkilerine ilişkin aydınlatıcı bir alıntı Markos İncili'nde bulunabilir (Bradley, 2002: 38). Burada Mesih'in kıyafetinin başkalaşım anında nasıl dönüştüğü "... ve giysileri görkemli, çok beyaz, kar gibi

oldu, yeryüzünde hiçbir çamaşırcını (dolgucunun) beyaz yapamayacağı gibi” ifadesi ile anlatılmaktadır (Kutsal Kitap, Markos: 9.3.)

Dolguların giysilerin görünümünü güzelleştirdikleri, bu giysilerin alımlı ve parlak beyaz şekilde görünmesini sağladıkları ima edilmektedir. Bu imge Ambrose, Turinli Maxim ve Hieronymus gibi birçok erken dönem Hıristiyan din adamının yorumlarında ve vaazlarında anlamı hakkında tartışmalarla birlikte yer almaktadır. Bu da imgenin daha sonraki Roma dünyasında geniş bir kitleye hitap edebilen bir olgu olduğunu göstermektedir. Buna göre beyazlık, saflığın ve kişisel temizliğin sembolü olarak savunulmuş, giysileri beyazlaştırmanın Romalı dolguların temel görevi olduğu fikri desteklenmiştir (Bradley, 2002: 29). Candidus kelimesinin çevirisi kilit önemdedir. Candidus ve beyaz birbirine benzeyen ancak tamamen aynı anlamı karşılamayan kelimelerdir. Latince metinlerde “candidus” olarak anılan nesnelerin hepsi olmasa da çoğu beyazdır. Ancak kesinlikle tüm beyaz nesnelere “candidus” değildir (Flohr, 2013: 60). Aslında pek çok durumda giysiler candidus yerine alba/albae (beyaz) olarak tanımlanmaktadır (Ovidius, Heroides-Amores, III.2.41., Ovidius, Fasti, IV.619., V.355., Ovidius, Tristia-Ex Ponto III.13.14.).

Kuşkusuz tekstil ürünlerinin beyazlatılma işlemi dolguculuğun ana amacı değildir. Bunun temel nedeni ortalama bir dolgu atölyesinde işleme tabi tutulan renkli giysilerin miktarında yatmaktadır. Gerçekten de Pompei resimlerinde dolguların iş başında olduğu sahnelerde tasvir edilen giysiler gökkuşağının tüm renklerine sahiptir. Buradaki dolgu atölyesinde diğerlerinden farklı olarak tek bir tanesinin bile beyaz olmadığı düşünülmektedir (Flohr, 2003: 449). Elbette, işlem gören giysilerin renk kalitesi dolgular için kullanılan yöntem farklılığı nedeniyle bir endişe kaynağı oluşturmuştur. Plinius’a göre, renkli giysileri terbiye etme prosedürü, boyanmamış giysilerinkinden farklıydı (Plinius, Naturalis Historia, XXXV.198.). Bir giysinin rengini değiştirmek için dolgular tarafından alınan önlemlerden bazıları, daha önceki aşamaların zararlı etkilerini ortadan kaldırmayı amaçlamıştır (Bradley, 2002: 29). Renkli giysiler söz konusu olduğunda, bu durum Plinius tarafından açıkça ifade edilmektedir. Plinius, giysilerin daha önce kükürtle işlenmesi sırasında solan renkleri canlandırmak için “Cimolian toprağı” kullanıldığından bahsetmektedir (Plinius, Naturalis Historia, XXXV.198.). Tebeşirle yapay olarak beyazlatılan giysiler söz konusu olduğunda, yıkama ve durulama işleminin yalnızca lekeleri ve kirliliği değil, aynı zamanda tebeşirin çoğunu da çıkardığı ve böylece yeni bir katman eklemenin gerekli olduğu görülmektedir (Flohr, 2013: 61).

Dolgunlaştırmanın etkisini daha iyi anlayabilmek için, işlemin doğasına daha yakından bakmak gereklidir. Roma ve Orta Çağ dolguları kendi toplumlarının tekstil ekonomisinde aynı rolü oynamamış olsalar da, her iki döneme ait çağdaş betimlemelerden aşağı yukarı aynı prosedürü izledikleri anlaşılmaktadır. Bu da yaptıkları işin işlenen tekstil ürünleri üzerindeki gerçek etkisinin benzer olması gerektiği anlamına gelmektedir. Her iki dönemde de idrar ve doğal killer dahil olmak üzere deterjan kullanılmıştır. Hem Antik Çağ’daki hem de Orta Çağ’daki dolgulama işlemlerinde, tekstil ürünleri dolgu kuvvetlerinde oldukça sert bir şekilde işlenmişlerdir. Ancak XII. yüzyıldan sonra dolgu değirmeninin mekanik olarak çalışması, yavaş yavaş tekstil ürünlerinin işçiler tarafından yoğun bir efor göstererek çığnemesi işleminin yerini almıştır (Carus-Wilson, 1941: 41-44). Ayrıca, her iki prosedür de kapsamlı tarama ve kırkma işlemlerini içermektedir (Walton, 1991: 331). Eski yazarlar bu işlem dizisinin etkisinden bahsetmese de, bu durum daha sonraki dönemlerde anlaşılmaktadır. Alkali kimyasallar tekstil ürünlerindeki doğal yağları ve gresleri çözer. Bu kimyasallar yoğun basınçla birlikte yün liflerinin birlikte hissedilmesini ve kumaşın büzülmesini sağlar. Bu da sadece tekstil ürünlerinin uyumunu değil, aynı zamanda gücünü ve dayanıklılığını artırır. Daha sonraki fırçalama ve kırkma işlemleri yüne bir tüylenme kazandırmıştır. Pürüzsüz bir yüzeye sahip olan ve dokuma desenlerini silen, böylece tekstil ürününün, ipeğin bazı özelliklerini paylaşmasını sağlayan, birbirine geçmiş ve keçeleşmiş liflerden oluşan ince bir tabaka oluşturmuştur (Munro, 2002: 245–247).

Sonuç olarak, kumaş daha sıcak ve daha rahat giyilebilir hale gelmiştir. Bu, hiçbir antik metinde açıkça belirtilmeyen, ancak kesinlikle göz ardı edilmemesi gereken, dolgunun çok pratik bir sonucudur. Bununla birlikte, kestirmenin görsel etkisi de göz ardı edilmemelidir. Pürüzsüz, düzgün yüzeyi ve dokuma deseninin görünmezliği, giysinin gerçek rengini ön plana çıkarmış ve yün lifler üzerlerine düşen ışığın bir kısmını yansıttığı için tekstil ürünlerine bir yüzey parlaklığı kazandırmıştır. Dolgu işlemi böylece estetik olduğu kadar pratik amaçlara da hizmet etmiştir. Dolguların giysilerin niteliği hakkında en ayrıntılı bilgi Fiyat Fermanı’ndan gelmektedir. Bu metin, azami bir fiyatın belirlendiği giysilerin kısa ama net tanımlarını vermektedir. Listelenen 26 üründen 11’inin yünlü, dördünün saf ipekli giysiler

olduğu görülmektedir. Diğer 4'ü ipek ve yün karışımıdır. 7' sinin ise elyafı belirtilmemiştir (Graser, 1940: 381).

Pahalı ipek giysilerin imparatorluk seçkinlerinin gardıroplarında bile oldukça nadir bulunduğu tahmin edilmektedir. Birçok dolgu ustası muhtemelen atölyelerine hiçbir ipek giysinin teslim edildiğini görmemiştir (Wild, 2003: 108). Buna ek olarak "toga"nın fermada yer almaması bu giysinin azalan popülaritesiyle açıklanabilir. Ancak keten giysilerin ve tuniklerin yokluğu dikkat çekicidir. Çünkü bunların normalde Antik Çağ boyunca yaygın giysiler olduğu kabul edilir (Edmondson, 2008: 22).

Keten giysiler söz konusu olduğunda, bunların metinlerde yer almaması büyük olasılıkla dolgu ustalarının genellikle bu malzemeden giysilerle ilgilenmedikleri tezini desteklemektedir (Wild, 2002: 22). Bunu varsaymanın en önemli nedeni elyafın doğasında yatmaktadır. Keten ipliği ketenden ve dolayısıyla genellikle çok esnek ya da elastik olmayan selülozik bitkisel liflerden yapılır. Yün ve ipek gibi protein bazlı hayvansal lifler ise çok daha esnek ve elastiktir. Bunlar kırılmadan daha kolay bükülürler (Baines, 1985: 16). Sonuç olarak, ketenden yapılan tekstil ürünleri dolgulandıklarında tüylenme yapmazlar. Dolayısıyla işlem görmelerinin pek bir faydası yoktur. Yine de, dolgular bazen ketenlerle ilişkilendirilir. Dolgular zaman zaman ketenler üzerinde çalıştıklarında, muhtemelen yeni giysilerle değil kullanılmış giysilerle çalışıyorlardı. Buradaki amaç da dolgunlaştırmaktan ziyade temizlemektir (Gleba, 2008: 154).

Tıpkı "toga"da olduğu gibi tuniklerin de dolgu işlemine tabi olduklarına dair net bir veri yoktur. Pek çok tunik ketenden yapılmıştı. Diğerleri ise, keçeleşmeyen ve bu nedenle kıvrım oluşturamayan daha uzun ve kalın liflerden eğri ipliklerden yapılan "kamgarn" yünden yapılmış olabilir. Orta Çağ döneminde bu yünlü tekstil kategorisi yaygın olarak dolgulanmamıştır (Munro, 2002: 246). Birçok tunik için kıvrımın doğrudan gerekli olmadığı ve hatta arzu edilmediği de iddia edilebilir. İlk olarak, tuniğin görsel etkisi pek çok durumda ikincil öneme sahip olabilir. Tunik genellikle bir manto ya da pelerinle birlikte giyilmekte olup kıyafetin görsel odağı olması gerekmezdi. İkinci olarak, Roma Akdenizi'nde iklim koşulları günümüzdeki gibi olmasa da, muhtemelen yıl içinde uzun dönemler boyunca aşırı vücut ısısını dışarı atacak kadar hafif giysiler, vücudu soğumaktan alıkoyan ağır yünlü tuniklerden daha çok tercih edilirdi. Sadece serin kış aylarında sıcak ve rahat giysilere ihtiyaç duyuluyordu (Plautus, Miles: 685).

Dolguculuğun Aşamaları

Giysiler önce yağların ve nihai kirliliğin çözülmesi için deterjanlarla iyice işlemden geçirilmiştir. Giysileri yıkama prosedürü birçok adımı içermekle birlikte ustalık gerektirmekteydi. Kirli giysiler önce bir deterjanla karıştırılmış ılık suyla dolu ahşap çukurlarda (*pilae fullonicae*) doldurulur ya da ezilirdi (Cato, *De Agricultura*, XIV.2.). Bu işlem 3 güne kadar sürebilirdi (Uytven, 1971: 1). Kullanılan deterjanlar arasında nitrum, potas, çöven otu, idrar ve fuller toprağı (*creta fullonicae*) vardı (Bradley, 2002: 24). Daha sonra giysiler, deterjanları ve çözdükleri maddeleri üzerlerinden atmak için durulanıp bir şekilde kurutulurdu. Son olarak, giysiler fırçalanarak, makaslanarak ve preslenerek cilalanır, böylece kumaşın tüyleri yükseltilir ve inceltirdi. Kükürt ve tebeşirle yapılan işlemlerde olduğu gibi bunların dışında yapılan ilave çalışmalarla daha önceki aşamalarda meydana gelen bazı olumsuz etkiler giderilmeye çalışılmış ya da giysilere ekstra bir parlaklık kazandırmada destekleyici işlemler gerçekleştirilmiştir (Blümner, 1912: 189-190).

Kumaşlar yoğun yıkamadan sonra bez suyla iyice durulanır ve dokusunu sıkılaştırmak için dövülürdü. Ardından kumaş tahta kirişlere asılır ve kuruyana kadar havalandırılırdı. Roma yasaları, dolgu ustalarına yıkanmış giysileri sokaklarda kurutmak için özel haklar veriyordu. Kuruduktan sonra kumaş direklere asılır ve devedikeni başları (*cardui*) ya da *spinae fulloniae* ile tüyleri kabartılırdı (*pectere/ polire/ carminare*). Düzgün olmayan tüyler kırpma makası kullanılarak kesilmiştir. Bu işlemden sonra, kumaş eğri ya da kare bir hasır çerçevenin (*itiminea caitea*) üzerine yayılır ve bu çerçevenin altında bezi ağartmak için kükürt yakılırdı (*sulfure suffire*). Kumaş daha sonra kükürdün soldurduğu renkleri ortaya çıkarmak için dolgu toprağı ile ovulurdu (*desquamare*). Farklı giysiler üzerinde farklı etkiler yaratmak için değişik toprak türleri kullanılırdı. Seçimlerde aday olanların togaları özel bir tür kreta ile ovularak bembeyaz (*candidac*) hale getirilirdi. Dolgunlaştırmanın son aşamaları olan "apre" (*polire uestimenta*), bir kez daha tüylerin fırçalanmasını ya da kesilmesini ve ardından temizlenmiş ketenin özel bir ön hazırlık ya da presoryum kullanılarak preslenmesini içermektedir. Katlama çizgilerinin yanı sıra, giydirmeye de kumaşa pürüzsüzlük ve parlaklık kazandırdı. Temizlenen giysiler buradan sahiplerine iade edilir ya da sahipleri tarafından toplanırdı (Bradley, 2002: 24). Dolgu işleminin detayları şu şekilde izah edilebilir:

Sabunlama

Dolgu işleminin ilk adımının temel amacı, deterjanların tekstil ürününe nüfuz ederek mümkün olduğunca fazla yağ ve kirliliği çözmeyi sağlamaktır. Bir dolgu ustası için yüzeyin pürüzsüz ve düzenli görünmesi önemli olduğundan, giysinin her parçasına iyi muamele edilmesi şarttır. Bu, dolgu tezgahlarında yapıldı. Dolguların bu tesislerde tam olarak ne yaptıkları çeşitli yazarlar tarafından anlatılmış, çeşitli resim ve kabartmalarda tasvir edilmiştir. Tezgâhlardaki işin en eksiksiz tasviri Pompei’de ortaya çıkarılan dolgu atölyelerinin birinde yer alan ve 4 dolgu ustasını iş başında gösteren boyalı dolgu sahnelerinden biridir. Buna göre ustalardan biri dik durur ve kollarıyla iki alçak duvara dayanır pozisyonda olup ayakları ile duvarlar arasında, yere yerleştirilmiş bir küvetin içindeki giysiyi çığnemektedir. Diğer 3 işçi ise kendi küvetlerinin içinde, ellerinde giysilerle durmakta olup bu giysileri fırçalarken ya da sıkarken görülmektedir. Bu sahne, Corpus Hippocraticum’da yer alan ve dolgu işleminin bu aşamasının çığneme, vurma ve çekme şeklinde dönüşümlü olarak tarif edildiği bir pasajla uyumludur (Blümner, 1912: 176).

Giysilerin çığnemesi, fırçalanması ve sıkılması sayesinde deterjanların kumaşın içine itilmesi ve liflerin derinliklere nüfuz edilmesi sağlanıyordu. Bunu verimli bir şekilde yapabilmek için deterjanların sızması çok önemliydi. Bu nedenle su geçirmez bir küvet ya da fiçı vazgeçilmezdi. Kumaştan sıkılan kimyasallar boşa gitmeyecek, doğrudan küvetin dibine geri akacak ya da duvarlarına yapışacak, böylece kolayca tekrar emilebileceklerdi. Bir insanın ayaklarının altında oluşturabileceği basınç, elleriyle oluşturabileceğinden çok daha yüksek olduğundan, ayakla yapılan dolgu işlemi etkili bir yöntemdi (Forbes, 1955: 84).

Fiziksel gücün yanı sıra, deterjanlar da elbette dolgu sürecindeki en önemli faktördü. Antik dönemden kalma edebi metinlerde, iki ana deterjan türü dolgu ile ilişkilendirilmektedir. Bunların ilki yıllanmış idrar formundaki amonyak ve muhtemelen kalsiyum montmorillonit, diğeri ise özdeşleştirilebilecek doğal bir madde olan dolgu toprağıdır. Bununla birlikte, akademisyenlerin bu mineral deterjanların rolünü göz ardı etme eğiliminde oldukları söylenmelidir. Bazı klasik yazarlar tarafından dolgu maddelerinin idrar gibi “kirlili” bir maddeyle ilişkilendirilmesi, bu yazarları temel referans olarak kabul eden diğer yazarların ilham kaynağı olmuştur (Foss, 1994: 219, Bradley, 2002: 30-32). İdrarın dolgu işlemindeki rolü abartılmış gibi görünmektedir. Sürecin bu aşamasına atıfta bulunan Plinius dolgu toprağı kullanımını teyit etmekte, ancak idrardan bahsetmemektedir (Plinius, Naturalis Historia, XVII.4.). Her halükârda yıllanmış idrar, sanayi öncesi toplumlarda normal bir temizlik maddesi olarak görülmüş, 20. yüzyılın başlarına kadar Batı dünyasında yaygın olarak kullanılmıştır. Muhtemelen, büyük miktarlarda sıvı kullanmak da pek mantıklı olmayacaktır. İdrar ve dolgu toprağı yağları çözmede oldukça işlevseldi. Deterjanların tekstile zarar vermesini önlemek amacıyla seyreltilmeleri için belirli bir miktar sıvıya ihtiyaç duyulsa da bu işlem büyük miktarlarda su ilavesi olmadan en iyi sonucu vermiştir (Bradley, 2002: 30-33).

Durulama

Deterjanlarla yapılan kapsamlı bir işlemden sonra, bir sonraki adım kimyasalları ve onlarla birlikte çözdükleri yağ ve kirliliği yıkamaktır. Bunun en iyi şekilde temiz suda yapıldığı açıktır. Dolgu işleminin bu aşamasına dair, içinde yapıldığı leğenlerin maddi kalıntıları dışında hiçbir kanıt bulunmamaktadır. Durulama işlemi yazılı kaynaklarda ele alınmadığı gibi resimlerde ya da kabartmalarda da tasvir edilmemiştir. Durulama işleminin önemli bir kısmı giysilerin tatlı suda bekletilmesinden ibaret olsa da, hikâyenin tamamı bundan ibaret gibi görünmemektedir. Maddi kayıtlarda yer alan bazı durulama leğenlerinin düzeni, ek işlemlerin de yapıldığını göstermektedir. Bu da mantığa aykırı değildir. Deterjanların kumaşa nüfuz etmesi için çok fazla güç kullanıldığından, sadece ıslatmak onları kumaştan tamamen çıkarmak için yeterli olmayabilirdi. Şüphesiz giysilerin yıkanması gereklidir. Bu işlem de biraz çaba gerektiriyordu (Flohr, 2003: 105).

Kurutma

Dolgu işleminde deterjan ve suyla yapılan kapsamlı işlemlerin etkisi vardı. Önemli ölçüde zaman ve insan gücüne mâl oluyordu. Ancak dolgu işleminin istenen nihai etkisi bağlamında bu işlemler sürecin temel hazırlık aşamaları olarak görülmelidir. Esas olarak giysileri daha sonra yapılacak olan şardonlama (Kumaş yüzeyinin tüylendirilme işlemine verilen ad), kırkma ve cilalama işlemlerine hazır hale getirmeye hizmet ediyorlardı. Yine de sonraki işlemlerin tam sırası kesin olarak bilinmemektedir. Durulama prosedürü ile işlemin sonu arasında bir noktada, giysilerin kurutulması gerekiyordu. Ancak

bunun tam olarak ne zaman ve nasıl yapıldığına dair Antik Çağlardan kalma neredeyse hiçbir doğrudan kanıt yoktur. Durulamadan hemen sonra giysilerin sıkılarak fazla suyunun alındığı konusu çok net olmamakla birlikte Seneca'nın fırçalanmak üzere uzatılmış bir giysinin üzerine su serpen bir dolgu ustası betimlemesi, cilalamadan önce kurutulabileceklerini düşündürmektedir. Ancak giysi hala nemli ise bunu yapmaya pek gerek olmayacaktır. Bu noktadaki önemli sorun arkeolojik kayıtlarda kurutma tesislerini tespit etmenin pek mümkün olmamasıdır. Giysilerin kuruması için asıldığı varsayılabilir. Gerçekten de, dolgu işleminin bazı tasvirlerinde, arka planda kirişlerin üzerinde asılı duran giysiler görülmektedir (Flohr, 2013: 109).

Pratikte, kurutma işleminin varlığını arkeolojik olarak tespit etmek çok da mümkün değildir. Dolgu tesislerindeki kurutma alanlarına dair geçmişte yapılan yorumların çoğuna bu nedenle ciddi bir şüphecilikle yaklaşılmalıdır. Bu durum özellikle, araştırmacıların bu tür tesisleri tanımlama konusunda oldukça yaratıcı oldukları Pompei için geçerlidir (Moeller, 1976: 44).

Parlatma

Tüylenmiş kumaşın kaldırılması, kırılması ve cilalanması dolgu ustalarının ana işlerini oluşturmaktadır. Aslında, dolgu işleminin tüm ikonografik temsillerinde işçiler bu aşamayla ilgili görünen faaliyetler gerçekleştirirken gösterilmektedir: Pompei'deki Vettii Evi'nde bulunan resimlerde bir aşk tanrısı elindeki giysiyi fırçalarken, diğer ikisi muhtemelen giysileri incelerken ve dördüncüsü ise elindeki giysiyi katlarken görülmektedir. Sens'te bulunan mezar kabartmasında, ahşap bir düzenek üzerinde kumaş kesen bir dolgu ustası görülmektedir. Forlimpopoli'deki kabartmada da benzer bir düzenek ve üzerinde bir kumaş bulunmaktadır. Pompei'deki iki atölyede, bu evrede kullanılan makas, fırça ve kumaş presi gibi düzenek ve aletlerin kalıntıları bulunmuş ve belgelenmiştir. Mantıken, giysiler önce tüylerini kabartmak için fırçalanır, sonra da kırılarak düzeltilirdi. Dolgucuların fırçalamak için kullandıkları aletten "Aena Fullonia" olarak bahsedilmektedir. Bu aletin bir tür çalidan yapılmış olup dikenleri olduğu düşünülmektedir (Plinius, Naturalis Historia, XXIV.111.). Dikenli fırçalara alternatif olarak kirpi derileri de kullanılmış olabilir (Plinius, Naturalis Historia, VIII.135.). Kırkma işlemi makaslarla yapılmıştır. Bütünüyle günümüze ulaşan tek makasın 11 cm'lik bir bıçağı ve 10 cm'lik bir sapı olduğu bildirilmiştir (Allison, 2006: 180). Sens Kabartması'nda bu büyük makaslar tarafından işlenen giysiler ahşap bir tesisat üzerine gerilmiş şekilde resmedilirken, aynı zamanda bir dolgu ustasının da bir eliyle makası tuttuğu ve diğer eliyle de kumaşın işlem gören kısmını sıktığı görülmüştür. Fırçalama ve makaslamanın yanı sıra, ilave birkaç işlemin de bu evrede uygulanmış olabileceği düşünülmektedir (Manning, 1985: 35).

Kükürtleme ve Tebeşirleme

Dolgu işleminin özel ilgi gerektiren iki aşaması, giysilerin kükürtlenmesi ve kireçlenmesidir. Aslında, her ikisi için de en önemli kaynak Yaşlı Plinius'un Lex Metilia'ya ilişkin açıklamasıdır. Plinius'a göre bu cumhuriyetçi yasa, giysilerin "Creta" adı verilen özel bir tür dolgu toprağıyla yıkandıktan sonra önce giysilerin kükürtlenmesini ve son olarak da düz ya da çeşitli renklerde olmasına bağlı olarak başka bir tür dolgu toprağıyla ovulmasını içermekteydi (Plinius, Naturalis Historia, XVII.4). Yüksek kaliteli renkli giysilere de kükürt dioksit uygulanmış ve sonrasında uygulamanın olumsuz etkilerini gidermek için önlemler alınmıştır. Creta (Dolguculuk işleminde en sık şekilde kullanılan toprak ad) uygulamasının kükürdün soluklaştırdığı renklere biraz parlaklık kazandırdığı belirtilmektedir (Plinius, Naturalis Historia, XVII.4.).

Tanımlanabilen dolgu atölyelerinden hiçbirinde kükürt kalıntılarında rastlanılmamıştır (Bradley, 2002: 27). Kükürtleme tesisatlarının tasvirleri ve tanımları bunların normalde bozulabilir malzemelerden yapıldığını, dolayısıyla arkeolojik kayıtlarda da izlerinin sürülemediği fikrini ortaya çıkartmaktadır. Ayrıca bu tür tesisatların genellikle taşınabilir olduğu da anlaşılmaktadır (Clarke, 2003: 115).

Dolgu Ekipmanları

Dolgu işleminin doğası göz önüne alındığında, verimli bir dolgu işlemi için önemli bir durum için sabit bir ortamda yapılması, böylece küvetin veya içinde duran işçinin devrilmemesidir. İşçinin dengesini daha da artırmak için, dolgu küvetleri genellikle işçinin elleri için destek görevi görebilme ve ayaklarını daha serbest kullanabilme imkanını veren alçak duvarlarla çevriliydi. Bu duvarların işçinin ellerinin baskısı altında yıkılmaması için biraz sağlam olması gerekiyordu. Yükseklikleri değişkenlik gösterebilmekteydi. Genişlikleri genellikle 20 cm civarındaydı ki bu da bir işçinin duvarı sıkıca kavrayabilmesi için elverişli idi (Flohr, 2013: 28).

Birkaç istisna hariç tüm atölyelerde durulama ünitelerine ait kanıtlar vardır. Atölyeler arasında tanımlanabilir durulama leğenlerinin miktarı ve toplam kapasiteleri açısından da önemli farklılıklar görülmüştür (Ling, 1997: 15). Bir atölyedeki lavaboların sayısı ve büyüklüğü ile dolgu tezgahlarının sayısı arasında bir korelasyon olduğu söylenebilir. Çok sayıda dolgu tezgâhı olan atölyeler, daha az tezgâhı olanlara kıyasla daha fazla ve daha büyük durulama lavabolarına sahiptir. Durulama havuzları, yaygın olarak kullanılan teknikle ve malzemelerle inşa edilmiş sağlam duvarlarla çevrelenmiştir (Adam, 1984: 252-253).

Fırçalanacak ya da kırılacak giysilerin bir şekilde yayılması ya da gerilmesi gerekiyordu. Dolgu atölyelerinde bulunabilecek en göze çarpan ve en gelişmiş ekipman tekstil presiydi. Bu preslere dair kanıtlar hem ikonografik hem de arkeolojiktir. Kumaş preslerinin ve bazı fırçalama tesisatlarının pahalı ve karmaşık ekipmanlar olduğu, muhtemelen uzman marangozlar tarafından özel olarak üretilmiş oldukları düşünülmektedir. Pompei’de ya da Ostia’da bile pek çok yerde bu tür özel ekipmanlara yönelik yerel talebe rağmen, kent içinde bu kurulumları yapabilecek profesyonellerin sayısının çok fazla olmadığı tahmin edilmektedir. Özellikle presler söz konusu olduğunda, tesisatların ya da bunları yapmak için gereken ustaların genellikle bölgenin başka yerlerinden getirilmesi gerekmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Etruria’dan ve Sardinia’dan yarı işli değirmen taşları gemi enkazlarında ve Akdeniz’in çeşitli yerlerindeki sit alanlarında bulunmuştur (Peacock, 1980: 51–52). Ayrıca hem metal hem de ahşaptan oluşan bu presleri yapmak için özel ekipmanlara ihtiyaç duyulmuştur. Bazı parçaların, özellikle de vidaların üretimi oldukça yoğun emek gerektirmektedir. Dolayısıyla, dolgu tezgâhları ve durulama havuzlarının aksine, dolgu sürecinin sonraki aşamalarıyla ilgili kalıcı ahşap tesisatlar muhtemelen tamamen yerinde yapılmamış ve bir bütün olarak ya da ayrı parçalar hâlinde başka yerlerden getirilmek zorunda kalmıştır. Özellikle nispeten küçük dolgu atölyeleri söz konusu olduğunda, bu özel tesisatların atölyenin kurulması için yapılan toplam yatırımın önemli bir kısmını oluşturmuş olması muhtemeldir (Flohr, 2013: 148).

SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Dolgu ekonomisini yorumlarken talebin doğasını, yapısını ve coğrafyasını göz önünde bulundurmanın temel önemde olduğu ortaya çıkmıştır. Bu talep ne coğrafi ne de sosyal olarak eşit bir şekilde bölünmemiştir. Dolgu, giysilerin kalitesine bir şeyler katan lüks bir hizmettir. Her tür giysi üzerinde yapılması zorunlu olmayıp değişken sıklıkta tekrarlanabilmiştir. Dahası, düzgün dolgulu giysilere duyulan ihtiyaç, giysinin sosyal rolüyle yakından ilişkiliydi. Sonuç olarak, talep öncelikle kentlerde yoğunlaşmış ve kentsel topluluklar içinde, yurttaşların sosyal yaşama katılım sıklığı, düzeyi ve giysiye harcanabilecek para miktarı ile olumlu yönde ilişkili olmuştur.

Buradan çıkarılabilecek ikinci bir sonuca göre dolguculuğun çok çeşitli sosyoekonomik bağlamlarda gerçekleştiğine dair kanıtların oluşudur. Bazı büyük aristokrat hanelerin, geniş ailenin iç ihtiyaçlarını karşılayan kendi özel dolgucuları olduğu sonucuna ulaşmak mümkündür. Diğer ustaların küçük atölyeleri olup yakın çevrelerindeki kimseler için çalıştıkları düşünülebilir. Aynı zamanda, muhtemelen kumaş tüccarları için çalışan muazzam kapasiteye sahip büyük endüstriyel dolgu atölyeleri de vardı. Pompei’de görüldüğü gibi karma senaryoların varlığına işaret eden kanıtlar da mevcuttur. Daha da önemlisi, burada kullanılan veri setlerinde her türlü sosyoekonomik bağlam eşit derecede iyi kanıtlanmamıştır. Aristokrat hanelerdeki özel dolgu makinelerine dair arkeolojik kanıt bulunmazken, Roma, Ostia ve Floransa’daki büyük dolgu fabrikalarına dair ne yazılı ne de epigrafik kanıt mevcut değildir. Dolayısıyla, mevcut tüm veri türlerini bir araya getirilmeden, imparatorluk İtalya’sında dolgunun ekonomik bağlamlarının çeşitliliğini değerlendirmek mümkün değildir. Dolgu bağlamlarındaki geniş çeşitlilik, dolgunun ekonomik doğasını tek bir şekilde tanımlamaya çalışmanın teorik olarak sağlıklı olmayacağını da açıkça ortaya koymaktadır.

Dolgu atölyelerinin tasarım aşamasında, önceden var olan durum genellikle zorunlu ya da gönüllü olarak bir başlangıç noktası olarak alınmış ve bu mekânların tasarımı sıklıkla halihazırda var olana uyarlanmıştır. Burada ön plana çıkan düşünce verimliliğidir. Bu atölyelerin inşasında maliyet önemli bir konuydu. İnsanlar genellikle mevcut olan yapı malzemelerinden en iyi şekilde yararlanmışlardır. Yatırımcılar yeni bir atölye planlarken temkinli ve hesaplı davranabiliyor, pazarın o anki konumu için yeterli büyüklükte bir atölye inşa edebiliyor, ancak daha sonra genişletme için açık kapı bırakmıyordu. Bu, atölyenin inşası için gereken yatırımı sınırlandırmış ve projedeki finansal riski azaltmıştır.

Giyilmemiş giysilerin dolgunlaştırılmasının ekonomik bağlamı ve dolayısıyla dolgunlaştırmanın tekstil üretimiyle bağlantısı ile ilgili sonuçlar da önemlidir. Roma dünyasındaki tekstil ekonomisinde

dolgunun konumu, Orta Çağ dönemindekinden temelde farklı olmuştur. Romalı dokumacılar, Orta Çağ'daki meslektaşları gibi, dolgu işleminden sonra profesyonel terziler tarafından kesilip dikilerek giysi haline getirilmesi gereken çuha üretmiyorlardı. Bunun yerine neredeyse doğrudan kullanıma hazır tunikler ve mantolar dokuyorlardı. Dokumacıların üretim fazlasını dokumadan hemen sonra satmalarının ve giysilerin nihai dolgunlaştırma işlemini diğer tüccarlara ya da son kullanıcılara bırakmalarının yaygın bir uygulama olduğu öne sürülmüştür. Dolayısıyla dolgu, özünde tekstil üretim zincirinin bir parçası değildir. Bu durumun aksine, giysilerin perakende satışı ve tüketimiyle çok daha yakından ilişkili görünmektedir.

Üretim sürecini verimli bir şekilde organize etme arzusu da oldukça önemlidir. Bu, arkeolojik olarak tanımlanabilen hemen hemen tüm atölyelerde görülebilir. Islak alanlar ile kuru alanların yapısal olarak ayrılması ve farklı atık su akışlarının dikkatli bir şekilde düzenlenmesi, suyun birkaç kez yeniden kullanıldığı durulama komplekslerinin akıllıca dizayn edilmesi ve modern fabrikalardaki malzeme taşıma işlemlerinin bazı özelliklerine sahip olan atölye boyunca giysilerin tek yönlü hareketini düzenlemek için gösterilen özen dikkat çekicidir. Ostia, Roma ve Floransa'daki büyük atölyeler oldukça büyük, aynı zamanda son derece iyi organize edilmiş ve açıkça seri üretim için tasarlanmışlardır (Sjoberg 1960: 196-199). Son olarak elde edilebilecek bir diğer çıkarımda da dolgu teknolojisinin Roma dönemindeki tarihiyle ilgilidir. Plinius'un dolgu sanatının Megaralı Nikias tarafından icat edildiğini öne sürmesi (Plinius, *Naturalis Historia*, VII.196.), en azından bazı Romalıların kendi dönemlerinde dolgu uygulamasını geçmişteki bazı teknolojik gelişmelerin bir sonucu olarak gördüklerini ima etmektedir. Tüm bu veriler ve değerlendirmeler ışığında dolguçluk mesleğinin Roma tekstil ekonomisi içerisinde kayda değer bir yer edindiği sonucuna ulaşmak mümkündür.

Yazarlık Katkısı

Bu araştırma tek yazarlı olarak yürütülmüştür.

Etik Kurul Beyanı

Bu araştırma için etik kurul onayı gerekmemektedir.

KAYNAKÇA

- Adam, J. P. (1984). *La constuction Romanies: materiaux et techniques*. Picard.
- Allison, P. M. (2001). Using the material and written sources: turn of the millennium approaches to Roman domestic space. *American Journal of Archaeology*, 105, 181-208.
- Allison, P. M. (2006). *The insula of the menander at Pompeii. III: the finds, a contextual study*. Clarendon Press.
- Apuleius. (1998). *Metamorphoseis* (Çev. E. J. Kenney). Penguin Group.
- Baines, P. (1985). *Flax and linen*, Shire Publications.
- Blümner, H. (1912). *Technologie und terminologie der gewerme und künste bei griechen und Römern*. B.G. Teubner.
- Bradley, M. (2002). It all comes out in the wash: looking harder at the Roman fullonicae. *Journal of Roman Archaeology*, 15, 21-44.
- Brunn, C. (1993). Lotores: Roman bath-attendants. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 98, 222-228.
- Carus-Wilson, E. M. (1941). An industrial revolution of the thirteenth century. *The Economic History Review*, 11(1), 39-60.
- Cato Marcus Porcius. (1935). *De agricultura* (Çev. W. D. Hooper). W. Heinemann.
- Clarke, J. (2003). *Art in the lives of ordinary Romans*. University of California Press.
- Corpus Inscriptionum Latinarum. (1853).
- Dixon, S. (2001). How do you count them if they're not there: new perspectives on the Roman clothing industry. *Opuscula Romana*, 25-26, 7-17.
- Edmondson, J. (2008). Public dress and social control in late republican and early imperial Rome. J. Edmondson ve A. Keith (Ed.), *Roman dress and the fabrics of Roman culture* (s. 21-46). University of Toronto Press.
- Erim, K., Reynolds, J., Wild, J. P., & Ballance, M. H. (1970). The copy of Diocletian's edict on maximum prices from Aphrodisias in Caria. *JRS*, 60, 120-141.
- Finley, M. (1985). *The ancient economy*. Hogarth Press.

- Flohr, M. (2003). Fullones and Roman society: a reconsideration. *Journal of Roman Archaeology*, 16, 447-450.
- Flohr, M. (2005). Ars fullonia interpreting and contextualising Roman fulling. C. Briault, J. Green, A. Kaldelis ve A. Stellatou (Ed.), *Soma 2003: Symposium on Mediterranean Archaeology* (s. 59-63). Archeopress.
- Flohr, M. (2013). *The world of the fullo: work, economy, and society in Roman Italy*. Oxford University Press.
- Forbes, R. (1955). *Studies in ancient technology* (4. cilt). Brill.
- Foss, P. (1994). *Kitchens and dining rooms at Pompeii: the spatial and social relationship of cooking to eating in the Roman household* (1-2. cilt) (Tez No: 9513356) [Doktora Tezi, University of Michigan].
- Frayn, J. M. (1984). *Sheep-rearing and the wool trade in Italy during the Roman period*. Francis Cairns.
- Gaius. (1904). *Institutiones* (Çev. E. Poste). Clarendon Press.
- Gleba, M. (2008). *Textile production in pre-Roman Italy*. Oxbow Books.
- Granger-Taylor, H. (1987). The emperor's clothes: the fold lines. *The Bulletin of the Cleveland Museum of Art*, 74(3),114-123.
- Graser, E. R. (1940). The edict of Diocletian on maximum prices. T. Frank (Ed.), *Economic Survey of the Roman Empire* (s. 305-521). Johns Hopkins Press.
- Harris, W. V. (2000). Trade. *The Cambridge Ancient History The High Empire A.D. 70–192*, 11, 710–740.
- Holleran, C. (2012). *Shopping in ancient Rome: the retail trade in the late republic and the principate*. Oxford University Press.
- Horden, P., & Purcell, N. (2000). *The corrupting sea*. Wiley-Blackwell.
- Hurst, H. R. (1994). *Excavation at Carthage: the British mission, part 1: the circular harbour north side: the site and finds other than pottery* (2. cilt). Oxford University Press.
- Jones, A. H. M. (1960). The cloth industry under the Roman empire. *Economic History Review*, 13(2), 183-192.
- Jongman, W. (2000). Wool and the textile industry of Roman Italy: a working hypothesis. E. Lo Cascio (Ed.), *Mercati Permanenti e Mercati Periodici Nel Mondo Romano* (s. 189-197). Edipuglia.
- Kutsal Kitap, Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil). (2016). Yeni Yaşam Yayınları.
- Lauffer, S. (1971). *Diocletians preisedikt*.
- Leary, T. J. (1996). *Martial book XIV the Apophoreta*. Duckworth Books.
- Ling, R. (1997). *The insula of the menander: the structures* (1. cilt). Clarendon Press.
- Macrobius. (1969). *Saturnalia* (Çev. P. V. Davies). Columbia University Press.
- Manning, W. (1985). *Catalogue of the Romano-British iron tools, fitting and weapons in the British museum*. British Museum Publications.
- Martialis. (1919). *Epigrammata* (Çev. W. Ker). Loeb.
- Moeller, W.O. (1976). *The wool trade of ancient Pompeii*. Brill.
- Morley, N. (1996). *Metropolis and hinterland*. Cambridge University Press.
- Munro, J. (2002). Industrial energy from water-mills in the European economy, 5th to 18th centuries: the limitations of power. S. Cavaciocchi (Ed.), *Economia e Energia Sec. XIII-XVIII Atti della trentaquattresima Settimana di Studi* (s. 223-269). Le Monnier.
- Munro, J. (2003). Medieval woollens: the western European woollen industries and their struggles for international markets c.1000-1500. D. T. Jenkins (Ed.), *The Cambridge History of Western Textiles* (s. 228–324). Cambridge University Press.
- Ovidius. (1914). *Heroides-amores* (Çev. G. Showerman). Loeb.
- Ovidius. (1939). *Tristia-ex ponto* (Çev. A. L. Wheeler). Harvard University Press.
- Ovidius. (1959). *Fasti* (Çev. G. Frazer). Harvard University Press.
- Peacock, D. (1980). The Roman millstone trade: a petrological sketch. *World Archaeology*, 12(1), 43-53.
- Petronius. (1922). *Satirae* (Çev. W. C. Firebaugh). Modern Library.
- Plautus. (1912). *Aulularia* (Çev. H. T. Riley). G. Bell&Sons.
- Plautus. (1912). *Asinaria* (Çev. H. T. Riley). G. Bell&Sons.
- Plautus. (1912). *Miles* (Çev. H. T. Riley). G. Bell&Sons.
- Plautus. (1912). *Pseudolus* (Çev. H. T. Riley). G. Bell&Sons.
- Plinius. (1855). *Naturalis historia* (Çev. J. Bostock ve H. T. Riley). Taylor and Francis.

-
- Seneca. (1917). *Epistulae morales* (Çev. R. M. Gummere). Harvard University Press.
- Strabon. (1903). *Geographika* (Çev. H.C. Hamilton). G. Bell & Sons.
- Uytven, V. R. (1971) The fulling mill: dynamics of the revolution in industrial attitudes. J. W. S. Nordholt ve D. V. Arkel (Ed.), *Historical Studies in the Netherlands* (5. cilt) (s.1-14). Brill.
- Varro. (1934). *Res rusticae* (Çev. W. D. Hooper and H. B. Ash). Harvard University Press.
- Walton, P. (1991). Textiles. J. Blair and N. Ramsay (Ed.), *English Medieval Industries: Craftsmen, Techniques, Products* (s. 319-354). Hambledon Press.
- Whitmarsh, T. (2009). Ancient history through ancient literature. A. Erksine (Ed.), *A Companion to Ancient History* (s. 77-86). Blackwell Publishing.
- Wild, J. P. (2002). The textile industries of Roman Britain. *Brittannia*, 33, 1-42.
- Wild, J. P. (2003). The Romans in the west 600 bc-ad 400. D. Jenkins (Ed.), *The Cambridge History of Western Textiles* (s. 77-93). Cambridge University Press
- Wilson, A. (2001). Tingad and textile production. D. J. Mattingly ve J. Salmon (Ed.), *Economies Beyond Agriculture in the Classical World* (s. 271-296). Routledge.
- Wilson, A. (2003). The archaeology of the Roman fullonicae. *Journal of Roman Archaeology*, 16, 442-446.
-